

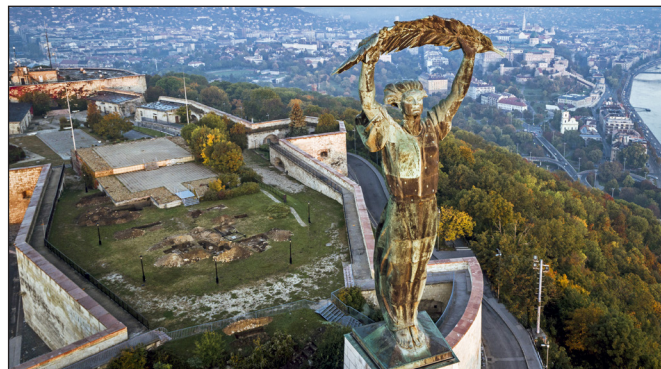
KŐ KÖVÖN NEM MARADT.

Adalékok a gellért-hegyi Csillagda építéstörténetéhez

SZABÓ RENÁTA – FULLÁR ZOLTÁN¹

Magyar Régészet 10. évf. (2021), 2. szám, pp. 56–61.

Az elmúlt hónapok során több alkalommal érkeztek hírek a budapesti Citadella épületegyüttesének és környezetének felújításáról, átalakításáról. A projekt előkészítése során, a készülő előzetes régészeti dokumentáció keretei közt lehetőségünk nyílt a terület régészeti módszerekkel történő kutatására (1. kép). A próbafeltárást a felső udvaron lévő, 20. század közepén épült betonbunker bontása követte, melynek régészeti megfigyelése során további lényeges adatokhoz jutottunk a terület múltjával kapcsolatban.

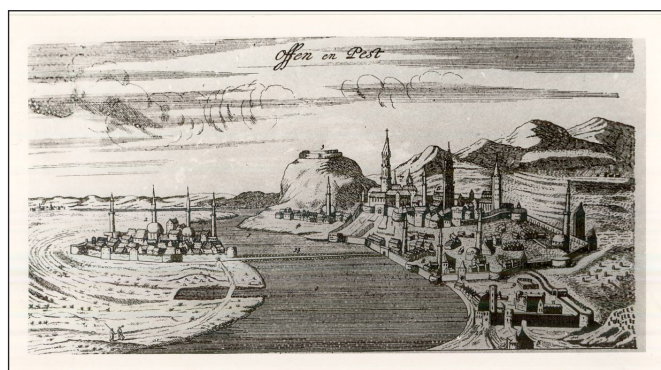
1. kép. A Szabadság szobor és az erőd az ásatás idején (drónfelvétel)

Kulcsszavak: Gellérthegy, Citadella, Csillagda, csillagvizsgáló, felleghvár, eraviszkusz, reformkor

A Gellért-hegyen és közvetlen környezetében az elmúlt évszázad során számos alkalommal folytak régészeti feltárások, amelyek során az őskortól napjainkig szinte minden korszak képviseltette magát. Az általunk vizsgált szűkebb területen eddig kizárólag régészeti megfigyelés zajlott. A feltárást megelőző régészeti értékvizsgálat eredményei alapján feltételeztük, hogy a terület az elmúlt évezredek során kisebb megszakításokkal folyamatosan használatban volt, azonban a sorozatos bolygatások miatt kétséges volt, hogy találunk-e erre bizonyítékot.

Az erőd környezetéből a legkorábbi régészeti jelenségek a rézkorra, illetve a késő bronzkorra keltezhetők (MARÁZ 2007, 32). A vaskor végétől már jóval több információval rendelkezünk mind a terület településszerkezetéről, mind a lakosságáról. A kelta eraviszkusz törzs erősített magaslati telepe a hegytetőnek és lankásabb oldalainak jelentős részét elfoglalta, így a Kr. e. 1. század második fele és a Kr. u. 1. évszázad első évtizedei közti időszakban a telep feltehetően érintette a mai Citadella területét is (MARÁZ 2007). Ezt bizonyítja a feltárást megelőző nagy mennyiségű szórvány kerámia, valamint ezzel egyidőben az északi oldalon, a sétányok mentén mélyített közműárkokban jelentkező objektumok kelta leletanyaga, amelyet a Budapesti Történeti Múzeum és a Várkapitányság NZrt. munkatársai az erőd falának közelében gyűjtöttek. A feltárt leletanyag jól illeszkedik az oppidum eddig ismert időrendjébe.

A környező területeken tovább élő kelta lakosság és a római erődítések nagy száma miatt feltételezhetjük, hogy nem hagyták kihasználatlanul a terület stratégiai adottságait a római korban sem, azonban erre az időszakra keltezhető megtelepedésre csupán szórványos leletanyag utal.

2. kép. Metszet Buda és Pest látképével és a török kori erőddel. W. Dilich ábrázolása alapján készült rajz, 1685. (Az ábrázolás jól mutatja a Gellért-hegy tetején lévő erődítmény helyzetét, forrás: https://en.mandadb.hu/tetel/297816/Pest_es_Buda_Torok_hodoltsag_idejen)

¹ Várkapitányság Nonprofit Zrt. E-mail: fullar.zoltan@varkapitanysag.hu; szaborenata55@gmail.com

A törökkorrig további épített emléket nem ismerünk a területről. Evlia Cselebi ír arról az erődről, amely a 16. század második felétől a hegy tetején állt. A hadászati szempontból kitűnő helyen felépített palánkvárat számos ábrázolásról ismerjük (2. kép), amelyekből kiderül, hogy bár romos állapotban, de egészen a 18. század első feléig fennmaradt (PETŐ 2003, 297). A korszakot az előkerült kevés kerámiaanyag mellett számos érem idézi meg.

A csillagvizsgáló történetét lentebb részletesen közöljük, emiatt itt most átugrunk a 19. század második felére, amikor is megkezdődött a Citadella építése. A szabadságharc leverése után Haynau egy erőrendszert kiépítését szorgalmazta Buda körül, aminek segítségével az egész város és Pest is sakkban tartható lett volna. Végül csak ez az egy erősség épült meg, Emmanuel Zitta hadmérnök tervei alapján. Az építési munkálatok során nagy mennyiségű sziklát kellett kibányászni, robbantani. Eközben számos, korábbra datálható lelet került elő (érmek, kardok, ágyúk), amelyekről a korszak napilapjai számoltak be (*Pester Lloyd-Kalender* 1859, 59). A jelenlegi munkák során így a korábbi leletanyagnak csupán szórványos maradvékát tárhattuk fel. Az évszázad végére az erősség elvesztette katonai jelentőségét, bontási munkálatok után 1899-ben átkerült a főváros kezelésébe.

A 20. század során váltakozva használták az erődöt katonai és polgári célokra, utolsó nagyobb építkezésre a II. világháború idején kerül sor, amikor a felső udvaron, jórészt a Csillagda igazgatósági épületének helyére betonbunkert emeltek, szinte teljesen elpusztítva a 19. századi épület még megmaradt részeit. Nagy mennyiségben kerültek elő az itt állomásozó hadseregek katonáinak egyenruhájához tartozó gombok, és sok, korszakban hozzáillő pénzérme, egészen az 1990-es évekig.

Az 1960-as évektől kezdve az épületegyüttest turisztikai célokra hasznosították, étterem, szálloda, majd szórakozóhely is működött itt egészen a 2010-es évek elejéig, azóta üresen áll.

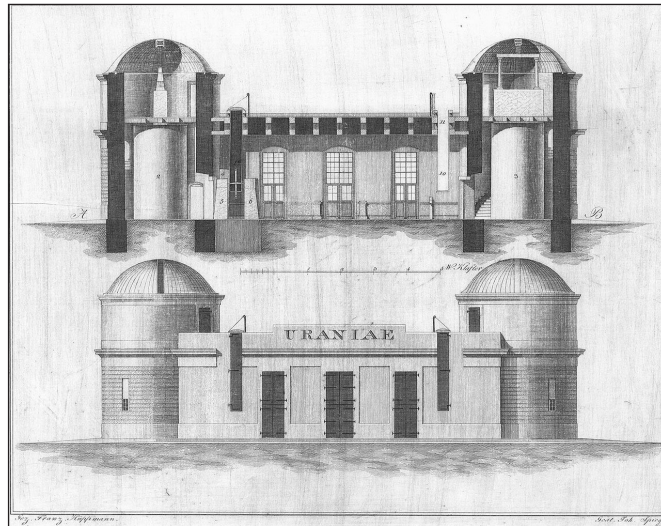
AZ URANIAE RÖVID TÖRTÉNETE

A gellért-hegyi csillagvizsgáló megépülése hányattott múltra tekint vissza. 1777-ben a nagyszombati egyetem átköltözött Budára, ekkor kérték fel Hell Miksa jezsuita csillagászt, a bécsi obszervatórium vezetőjét, hogy keressen egy ideális helyet a városban a Csillagda számára. Először a budai várban kapott helyet (HELLER 1787, 250), majd Pasquich János, egyetemi tanár és másodcsillagász 1802-ben József nádorhoz folyamodott egy új megfigyelő épület létrehozásának ügyében (3. kép). 1815. október 15-én ünnepélyes keretek között adták át ezt az új épületet, a megnyitón részt vett I. Ferenc osztrák császár és magyar király, III. Frigyes porosz király és III. Sándor orosz cár is (HELLER 1878, 257).

Az épület egy központi észlelő teremből és két oldalán egy-egy toronyból állt, amelyekben nagyjából 3×5 m nagyságú faragott köpillérek helyezkedtek el, ezekre erősítették fel a mérőműszereket.

1817-ben építették hozzá a folyosóval összekötött, 43×22 m nagyságú, kétszintes lakóépületet. Az emeleten lakott az igazgató, valamint itt volt berendezve a könyvtár és a kápolna is (HELLER 1878, 260). Az épületen már az 1820-as években is alapos javításokat kellett végrehajtani, ugyanis a tervezésnél nem vették figyelembe, hogy a hegytetőn az építmény ki van téve az időjárás viszontagságainak.

1849 tavaszán a budai vár ostromának kezdetén a Csillagda sorsa is megpecsételődött. A magyar honvédek a budai vár támadásához a Gellért-hegyen állították fel ágyúikat, amely így a császáriak egyik fő célpontjává vált. A segédcillagász, Albert Ferenc megkísérelte az eszközök biztonságba helyezését, közü-

3. kép. A csillagvizsgáló homlokzata és hosszmetsete. Franz Hüppmann rajza 1813 körül (forrás: BTM Kiscelli Múzeum Építészeti Gyűjtemény, ltsz. 61.29.2.)

lük párat sikerült kimenekítenie. Az ostrom során egy éjszaka feltörték és módszeresen kifosztották az akkor már igencsak romos épületet (HELLER 1878, 342). A csillagvizsgálót később renoválták, és a Citadella tervezésénél is figyelembe vették oly módon, hogy az erőd falainak magassága ne akadályozza a megfigyeléseket. 1866-ban az elhanyagolt épületet az egyetemtól a katonai kincstár vette át. Elbontásának pontos dátumát nem ismerjük, valamikor 1870-71 környékén történhetett. Az ekkor készült felmérési rajzokon már csak az igazgatósági épület pincéjének három helyisége szerepel (4. kép).

Az épületet pár évvel később Heller Ágost így írja le: „Két kerek – belül 16 láb (4,8 m) átmérőjű és 25 láb magas – torony közt, melyek egyike keletnek, másika nyugatnak áll, van az észlelő terem, melynek szélessége 25 láb (7,5 m), hosszúsága 45 láb (13,5 m), magassága 15 láb. A főfalak a meridián és az errefelé irányban vannak építve, akképen, hogy az épület főhomlokfala szigorúan merőleges a déli meridiánra, tehát délnek irányul. Felirása: Uraniae. A falak vastagsága $2\frac{1}{2}$ láb (0,75 m), az alap mélysége 3 láb (0,9 ~ 1 m)” (HELLER 1878, 258).

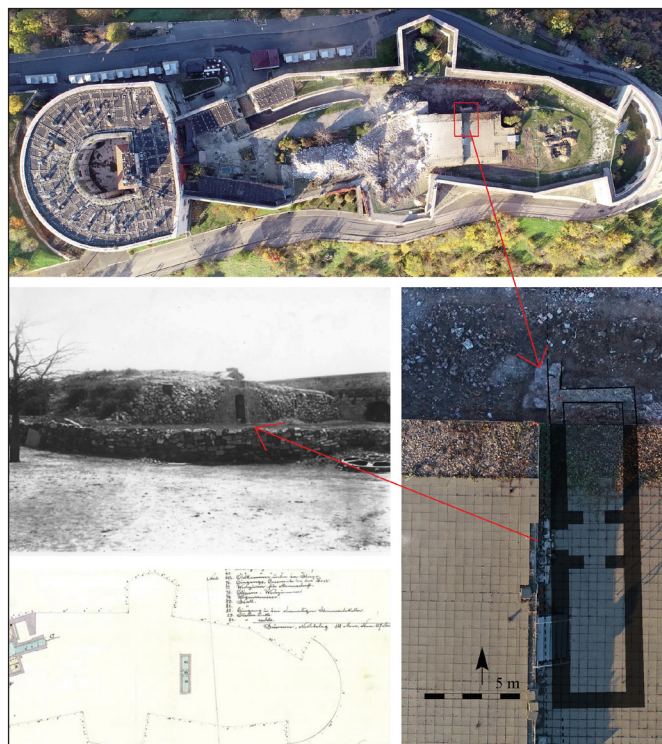
A csillagvizsgáló jelentős művelődéstörténeti vonatkozással bír, ugyanis a keleti torony észlelőpillérének középpontja 1821-től a magyarországi térképészeti koordináta-rendszer kezdőpontja (LUKÁCS 2003, 25).

A KUTATÁSOK EREDMÉNYEINEK ÖSSZEFOGLALÁSA

A próbafeltárás előtt talajradaros méréssel próbáltuk a területet feltérképezni. Az eredmények figyelembevételével 12 db kutatóárkot nyitottunk meg, amelynek egyik célja a csillagvizsgáló épületének azonosítása és helyének pontosítása volt, másrészt a terület régészeti érintettségét vizsgáltuk.

A terepi munkát a geofizikai mérési eredmények, az írott források és képi ábrázolások alapján a csillagvizsgáló keleti tornya maradványainak vizsgálatával kezdtük (5. kép). A területen 30-40 cm-es mélységben már a szikla jelentkezett, mindössze a falak alapozásának habarcsos maradványait sikerült feltárni, de voltak szelvények, ahol még ezek a nyomok is hiányoztak. A kutatás során előkerült egy nagy méretű fémtárgy, amelyet a Hadtörténeti Múzeum munkatársai egy I. világháborús légvédelmi ágyú talpaként határoztak meg. (A tárgyról részletesebben a [Hadtörténeti Múzeum honlapján](#) lehet olvasni.)

Az észlelőterem déli zárófalát három árokban sikeresen azonosítottuk, a humuszcéteg alatt közvetlenül jelentkeztek a fal alapozásának visszabontott maradványai. Az épület nyugati végének alapozási árkában megfigyelhető, hogy csak bedobálták a köveket és ráöntötték a habarcsot, majd egy falegyen készítése után kezdték el az alapot kézzel rakni, amelynek belső síkja a sziklafelszínen, a külső síkja egy sötétbarna, porózus, leletgazdag

4. kép. Az igazgatósági épület pincéjének feltárt maradványai az erőd területén. Archiv felvétel a pince bejáratáról az 1920-as évekből. Az 1871. évi felmérés részlete

5. kép. Ortofotó a csillagvizsgáló területéről az egykori alaprajzzal összeegyeztetve

feltöltésen nyugszik. Ezt valószínűleg az építkezés megkezdésekor teríthették el, ebből a rétegből kerültek elő a régészeti korú leletek (6–7. kép). A bunker délkeleti sarkánál 80–120 cm mélységben egy betonszerű, kemény, folytatott réteget tártunk fel, úgy tűnik, hogy ez lehetett a nyugati torony egységes, öntött alapozása, ehhez épült hozzá a déli lezárófal. A falak külső és belső oldalán egyaránt egy omladékos, modern pusztulási réteg volt megfigyelhető.

Az épület északi végét is sikerült azonosítanunk a megfigyelés során. Az ismert tervek alapján ez a falszakasz a két északi helyiséget összekötő udvar kerítésfala lehetett. A falhoz fut az egykori járószint, amely kemény, döngölt föld. Az alapozást itt is a sziklára és a földes feltöltésre építették, belső síkjának bontása során egy rendkívül leletgazdag rétegben haladtunk (6. kép).

A betonbunker bontásakor a csillagvizsgálótól nyugatra egy 3,8 m hosszú, nagyjából 70 cm széles, törtkőből rakott falalapozás került elő, amely befordul észak-déli irányba, folytatását a bunker építéskor megsemmisítették. A falazat alatt itt is megfigyelhető volt a leletgazdag feltöltés, amely az omlékony sziklafelületen terült el. A falalapozás másik végéhez egy minden bizonnyal újabb, arra merőleges észak-déli irányú téglafalat építettek. A fent taglalt jelenség a csillagvizsgálóhoz pár évvel később épített igazgatósági épület pincéjének a maradványa. Ez szerepel a fentebb említett, 1871-ben készült felmérésen (4. kép).

6. kép. Érmék a feltárás területéről: 1. Kelta drachma; 2. Török akcse, Musztafa szultán, Mehmed kán fiáé (1622–1623); 3. Passaui pfenning 1518–1520. (Köszönjük a meghatározásokat László Zsoltnak és Nagy Balásznak)

7. kép. Szórványleletek a feltárásból: 1. Bélyeges, bécsi fazékperem; 2. Mázas cseréppipa; 3. Szent Koronával díszített katonai gomb

A geofizikai mérés és a próbaásatás után elmondható, hogy az egykori csillagvizsgáló az ismert tervek alapján készült el. A megismert új információk fényében egy egyszerű építéstörténeti vázlat készítését is érdemes megkísérlni. Az építkezést megelőzően a sziklafelszínen viszonylag egyenletes réteg létrehozására törekedtek egy földes feltöltés elterítésével, amelyből kevert régészeti leletanyag került elő. Ezután elkészítették a két tornyot, amelynek az alapozását ezek középső pilléreivel együtt hozták létre, egy nagy felületű, folytatott alap elkészítésével. A toronytól északra található két helyiséget és a déli határolófalat utólag, egy újabb építési fázisban építették hozzá a toronyhoz. A feltárt, 120 cm széles alapozásokhoz tartozó felmenő falszakasz nem került elő. A csillagvizsgáló elbontása után a területet földdel kevert omladékkal töltötték fel, amelyet később további földmunkák bolygattak. Az igazgatósági épület pincehelyiségeiről a 20. század elején még készültek fotók, azonban a bunker építésekor ezeket megsemmisítették. Csupán az előkerült falszakasz bizonyítja egykori meglétét.

Összességként elmondhatjuk, hogy bár a feltárás és a megfigyelés során *in situ* nem került elő régészeti leletanyag, a szórványok alapján mégis bizonyítható, hogy a történeti összefoglalásunkban felsorolt korszakokban használták, lakták a Citadella területét és közvetlen környezetét is. Az évszázadokon keresztül a hegy legmagasabb pontjához kapcsolódó területhasználat erősen rongálta, pusztította az előző korok nyomait, amelyeknek csak szórvány emlékeit gyűjthettük össze.

A Citadella fejlesztésével kapcsolatos tervezési munkálatok és a kivitelezés előkészítése kapcsán a következő hónapokban is további régészeti jelenlétre lesz szükség. Ezen munkák során újabb régészeti adatokkal, leletekkel gazdagodhatunk. Bár a Csillagda épülete nem régészeti korú, de fontos kultúrtörténeti emlékünknél, így a régészeti módszerekkel való kutatása a továbbiakban is elengedhetetlen.

A régészeti munkák során eddig egyetlen római korra keltezhető lelet került elő, egy Tacitus császár uralkodása alatt vert antoninianus. Marcus Claudius Tacitus 75 éves korában lett a Római Birodalom császára, utolsóként azok közül, akiket a szenátus választott meg eme rangra. Rövid uralkodása során (275. szeptember – 276. június) jórészt a keleti provinciákban vezetett hadjáratot a gótok és az alánok ellen. Egyik rendelete szerint minden könyvtárnak rendelkeznie kellett a történetíró Tacitus műveinek másolatával. A feltehetően kitalált rokonsági szálnak köszönhetjük, hogy az utókor is megismerhette ezeket a szövegeket; a korszakról alkotott képünk sokkal szegényesebb lenne a *Germania*, az *Annales* vagy a *Historiae* nélkül.

AJÁNLOTT IRODALOM

Vargha, M. & Patkós, L. (1996). *St. Gellért's Hill Observatory Chronicle. The Correspondence of Johann Pasquich and Paul Tittel*. Konkoly Observatory of the Hungarian Academy of Sciences Monographs No 2. Budapest.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Heller, Á. (1878). A gellérthegyi csillagász-torony I–III. *Természettudományi Közlöny* 10 (1878), 107, 250–260; 108, 289–298; 109, 329–342.

Lukács, J. (2003). Rövid visszapillantás Magyarország vízszintes felsőrendű háromszögelési hálózataira. *Geodézia és Kartográfia* 55 (9), 25–29.

Szabó Renáta – Fullár Zoltán • *Kő kövön nem maradt. Adalékok a gellért-hegyi Csillagda építéstörténetéhez*

Maráz, B. (2007). Budapest–Gellérthegy és környezetének késő LaTène-kori településtörténete II. *Budapest Régiségei* 40, 31–50.

Pester Lloyd-Kalender für das Jahr 1859 – Revue von Pest-Ofen 1858. https://library.hungaricana.hu/hu/view/FszekCimNevTarak_08_008_01/?pg=170&layout=s (Letöltve: 2021.05.27.)

Pető, M. (2003). A gellérthegyi kálvária. *Budapest Régiségei* 37, 297–301.